

Маріан ЛУКАЧ,
Роксолана ЩУРОКОВА,
Технічний університет м. Кошице,
факультет гірничої справи, екології,
управління технологічними процесами
та геотехнологій, кафедра геотуризму

ОДНОРІДНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

«Ми маємо першу неімперську імперію... Це двадцять сім країн, які добровільно вирішили співпрацювати і об'єднати свої суверенітети. Я вважаю, що це велике будівництво, і ми повинні пишатися ним».

Жозе Мануель Баррозу

Кордон має динамічне значення з точки зору часу. Процес розширення ЄС є сьогодні заміником історії для його громадян, яку європейці завжди сприймали як прогрес, лінійну прогресію від однієї до іншої точки координат.

У період феодалізму державні кордони часто об'єднували гетерогенні території, зближення яких було забезпечено «благодаттю», легітимністю монархів. Коли у середині XIX століття відбулася «весна народів», на перший план вийшли інші аспекти територіальної організації: етнічні, мовні чи релігійні. Сьогодні Союз все ще пронизаний багатьма географічними, економічними, культурними, психологічними кордонами. Де завершується остаточне розширення меж? Чи буде Європа поважати організації, подібні до неї – ісламський світ та Російську Євразію, або спробує створити у них свої плацдарми?

На сьогодні правильну відповідь можна знайти у статті 49 Маастрихтського договору від 1992 року у поєднанні

з Декларацією Європейської Ради, що містить так звані Копенгагенські критерії (1993). Критерії визначають принципи розширення таким чином: право вступу належить будь-якій країні, що розділяє конкретні (політичні, правові, економічні) цінності і в той же час географічно є європейською країною. Але вже сьогодні Європа є географічним терміном, залежним від політичної оцінки. Територія Європи все ще й надалі буде, скоріше за все, визначатися її психологічними, а не географічними кордонами.

Що таке Східне партнерство у цій галузі на сьогоднішній день? Чи буде цей «кордон» розглядатися як широка перехідна зона, або Європа в один прекрасний день перетне лінію конвергенції (яка цілком очевидно знаходиться в Україні між західними і східними регіонами) і замість «санітарного кордону» буде розглядати цей простір для подальшого розширення, далеко за межами її остаточного психологічного кордону?

Однорідна сфера – це з історичної точки зору підначальне протиріччя, а з другого боку – образ, створений зі складових різнорідних частин, передбачуваний майбутнім станом територіального планування після припинення або послаблення об'єднуючого органу – картина, створена сейсмічними лініями розпаду.

Розширення меж визначало американський менталітет в XVII і XIX століттях. «Божественне призначення», або «Приречення долі» надало американцям зрозумілої перспективи розширення національної території до кордонів континенту, від «океану до океану». Іншим царством, яке сприймало експансію в якості свого екзистенціального принципу, була Римська імперія, яка в якийсь момент була змушена приступити до вимушеної імплузії. Під час правління імператора Адріана і Антоніна Пія вони покинули провінцію в Месопотамії, і в Британії римляни відійшли назад до мур Адріана. Під час великої кризи третього століття римляни також евакуювали провінцію Дакія. Перехід до оборони і скорочення лінії оборони були першими, і до цього часу незрозумілими

«письменами на стіні» на шляху до зникнення Західної імперії [1]. Спадкоємиця римського експансіоністського менталітету Османська імперія зазнала безперервної імплузії, як тільки вона досягла ліміту максимальної відстані від свого матеріально-технічного та організаційного центру на півдні Балкан і продовження наступу для збройних сил виявилось технічно неможливим. У 1867 році відбувся продаж Аляски. Росія перестала бути державою на трьох континентах в обмін на відносно невелику кількість доларів, але значно більшу кількість зайвих рублів [2]

Процес розширення Європейського Союзу представляє для європейців історію, зміст якої, починаючи з оптимізму епохи Просвітництва, розуміється як всебічний розвиток, просування в лінійному порядку в бік поліпшення – і розширення, яке має бути еквівалентним для досягнення прогресу щодо будь-якої території. Лев Миколайович Гумільов описав стан Європи як досягнення стадії інерції в процесі етногенезу, а це означає, що місцевий етнос проходить через фазу кульмінації, що характеризується зовнішнім розквітом культури. Зараз вона знаходиться в стані інерції, при якому, хоча «формуються великі держави і відбувається створення та накопичення матеріальних благ» [3], енергія виснажується все більше, життя триває за інерцією. Декларації про «стійкість» і «поглинаючу здатність» розповзаються все більше і більше. Але Європа все ще поповнює старі борги, і процес розширення триває, маючи намір перерости традиційно і географічно визначену Європу.

Крез, цар Лідії, колись спитав дельфійського оракула: що відбудеться, коли його армія перетне рубікон. Оракул відповів: «Тоді велика імперія буде знищена». Король зрадив і сміливо зважився на авантюру. Він не зрозумів, однак, що оракул мав на увазі не ворожу імперію, а його власне королівство. У зв'язку з розширенням Європа повинна постулювати два основні питання: як далеко можуть сягати її межі, щоб уникнути наступних відцентрових тенденцій на периферії?

І Європа повинна також замислитися, чи будуть конкуруючі геополітичні утворення – Російська Євразія та ісламський світ

поважати будь-який європейський плацдарм, що входить у сферу їх власних інтересів.

Членство в Європейському Союзі встановлює Договір про приєднання до Європейського Союзу [4] Укладають договір, з одного боку, держави-члени ЄС, а з іншого – держава або держави, які приєдналися. Для набуття чинності договір має бути ратифікований усіма державами-учасниками.

Умови членства регулюються статтею 49 Договору про Європейський Союз (ТЕУ). Ця стаття передбачає не тільки матеріальні умови членства, тобто які умови держава повинна виконати, щоб стати членом ЄС, але також процедурні умови, тобто процедуру подачі заявки на членство в ЄС.

Стаття звучить так: «Будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, згадані в статті 2, і вважає своїм обов'язком сприяти їх підтримці, може подати заяву на членство в Союзі. Європейський парламент і національні парламенти повинні бути повідомлені про цю заяву. Держава-заявник звертається для його застосування до Ради, що приймає рішення одно-стайно після консультацій з Комісією і після отримання згоди Європейського парламенту, що приймає рішення більшістю голосів своїх членів. Умови прийому, узгоджені з Європейською Радою, мають бути прийняті до уваги. Умови прийому та поправок до договорів, на яких заснований Союз, які тягне за собою така заява, мають бути предметом угоди між державами-членами і державою-заявником. Ця угода повинна бути подана для ратифікації усіма договірними державами відповідно до їх конституційних вимог».

Вимоги до членства в ЄС відповідно до статті 49 ТЕУ є такими:

1. Країною-членом може стати тільки європейська держава.
2. Держава повинна поважати цінності, згадані в Статті 2 ТЕУ.

Стаття 2 ТЕУ: «Союз заснований на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону і поваги прав людини, включаючи права осіб, що належать до

меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому переважають плюралізм, відсутність дискримінації, терпимість, справедливість, солідарність та рівність між жінками та чоловіками».

Розгляд того, чи поважає держава ці цінності, має місце не тільки під час переговорів про вступ, але і при вступі держави до Європейського Союзу. Стаття 7 TEU передбачає процедуру виключення у випадку, коли існує явна загроза порушень або навіть прямих порушень згаданих цінностей.

3. Відповідно до статті 49 TEU необхідно враховувати умови прийнятності, узгоджені з Європейською Радою.

Європейська Рада визначила умови, які повинні бути виконані з боку держави, що приєднується, на зустрічі в Копенгагені в 1993 році і остаточно оформила їх у ході зустрічі в Мадриді в 1995 році. Вони відомі як Копенгагенські критерії.

Критерії членства, затверджені Радою Європи, можна розділити на три категорії:

- політичні критерії: наявність стабільної інституційної бази гарантує демократію, верховенство закону, права людини, повагу і захист меншин;

- економічні критерії: наявність функціонуючої ринкової економіки, здатність справлятися з конкурентним тиском у рамках Союзу;

- інші критерії: здатність забезпечити виконання зобов'язань, що випливають із членства в ЄС та, зокрема, участь у реалізації цілей економічного, фінансового і політичного союзу.

Під Копенгагенськими критеріями, яким країна повинна відповідати, щоб отримати членство в ЄС, мається на увазі поняття ємності поглинання. «У єврожаргоні це поняття розуміється як необхідність самовизначення Союзом, чи, радше, нове визначення себе і свого потенціалу у світлі подальшого розширення» [5]. З 2005 року, після провалу референдумів у Франції та Нідерландах по європейській Конституції, це в основному використовується в якості аргументу проти майбутнього розширення ЄС.

Президент Європейської Ради Вольфганг Шюссель в інтерв'ю французькій газеті *Le Monde* в січні 2006 року сказав, що треба тримати обіцянки, які ЄС дав Болгарії, Румунії і Балканським країнам, і що після вступу Туреччини розширення повинно бути зупинено. «Ми не повинні продовжувати, важливим критерієм є поглинаюча здатність». Якщо ЄС хоче розширюватися далі, згідно з Шюсселем, «Союз повинен значно поліпшити свою політику сусідства». Він додав, що визначення кордонів в Європі – це не тільки питання карт, але «також залежить від політичних рішень». Колишній президент Європейської Ради вважає, що необхідно ретельно обговорити невдоволення європейців і пояснити, що їх об'єднує [6]. Критерій «європейськості» залежить від політичних оцінок, як і всі інші критерії. Частиною Європи сьогодні, звичайно, є географічно неєвропейські країни [7]. **Не тільки африканські Сеута і Мелілья**, азіатські острови Кіпр, або заморські частини Франції, автономні області Іспанії та Португалії, але в один прекрасний день, ймовірно, й Туреччина, що майже повністю (97%) знаходиться в Азії.

Гренландія, найбільший острів у світі, фізично й географічно належить Північній Америці, але 60 000 її жителів мають громадянство Європейського Союзу.

Якщо Європа є континентом спільних цінностей, вона повинна бути також континентом загального менталітету, який визнає і приймає ці цінності. Сама Європа є надзвичайно різноманітною у всіх відношеннях (мова, звичаї, матеріальна культура, релігія тощо). Європейське Братство Націй, яке з етнологічної точки зору ми могли б назвати «суперетносом», є або буде (якщо об'єднання Західної і Східної Європи, старих і нових держав-членів відповідно, одного дня припиниться з психологічної точки зору) результатом процесу, в якому певний стереотип поведінки, повсякденного життя переважатиме над походженням, мовою, культурою або ідеологією.

Згідно з вищезгаданим російським істориком Гумільовим, узи колективності в сенсі «комплементарності» – підсвідоме

сприйняття взаємної симпатії та спільності людей, сприйняття протилежності між «нами і ними», і відмінності між «своїми» і «чужими» [8]. **Справжні європейські кордони є тільки ментальними.**

Перевизначення внутрішніх європейських кордонів уже в минулому. Замість територій гетерогенної природи, що об'єднуються через «Божественну благодать», надану законним монархам, ми з часів «весни народів» у середині ХІХ століття визначаємо межі за новими критеріями. Як складові критеріїв територіальної організації встановились: національна, мовна чи релігійна належність.

Однак там, де процес перегляду принципів територіальної організації ще не був завершений з якихось причин, часто цокає бомба уповільненої дії, і цокає вона дедалі голосніше (Шотландія, Каталонія, Країна Басків, Фландрія і т.д.). «Невидимі кордони» залишаються навіть у рамках національних одиниць, які були об'єднані давно, іноді кілька разів.

Німецький Схід і Захід і досі не повністю тримаються разом, і для членів «Північної Ліги» Італія закінчується в Римі, та їх мрія – мати процвітаючу державу, хоча б і розміром з Словенію. Канада, як ми її знаємо, закінчиться, коли відділиться Квебек. Проте якщо виникне незалежна Шотландія, з європейської точки зору це не буде великою подією. Просто на прапорі Союзу буде додано ще одну зірку (якщо це можливо). Але чи буде це відбуватися завжди і скрізь у майбутньому? У Парижі «*à l'autre cote du Reriph*» [9] не так вже й відрізняється з класової точки зору, і не є «зоною соціальної депривації», але більш імовірно, областю, де прийняття подарунка «французької ідентичності» є досить проблематичним.

Нова «неімперська» європейська імперія (Eurosphere) є областю впливу 20% населення світу в 109 країнах на всіх континентах. У цей контекст необхідно включати в першу чергу країни, що беруть участь в Європейській політиці сусідства (ЄПС). Це Східне партнерство (2009) і його попередник у спробах уникнути розподільчих ліній між ЄС і його сусідами, Євросередзем-

номорське партнерство (розпочате у 1995 р. як Барселонський процес).

Природа цих цілей є спільною в обох випадках: поступове створення зони вільної торгівлі, поглиблення поваги до європейських цінностей (права людини, верховенство закону, демократія, ефективне управління та ін.), зміцнення політичного діалогу з питань безпеки і, не в останню чергу, прикордонного режиму.

Зовнішню орбіту супутників становить Договір Котону (червень 2000 року) між ЄС і так званими країнами АКТ [10]. Британський дипломат сер Роберт Купер, член Європейської Ради з міжнародних відносин, сприяє поширенню «нового ліберального імперіалізму». За його словами, найкращою відповіддю на глобальні загрози є «кооперативна імперія». Він посилається на Катерину Велику, яка сказала, що «немає ніяких інших способів захистити кордони, ніж розширювати їх». Критики, однак, стверджують, що це не стільки поширення співробітництва, скільки перехід до примусу. Країни АКТ в обмін на купу грошей повинні дотримуватися основних принципів і правил Світової організації торгівлі, а не принципу ефективного управління. Новий підхід ЄС можна розуміти в контексті гегемоністського домінування неолібералізму всередині політичних еліт [11].

Діючими одночасно в Європейському Союзі є дві різні групи: перша, яка вважає себе культурною альтернативою Європі (Співдружність Незалежних Держав, Організація ісламського співробітництва), а також громади, які мають спільне минуле. Для Європи Співдружність націй і Міжнародна організація франкофонії не повинні бути конкурентами в прямому сенсі. Особливі узи пов'язують країни світу тільки з одним з членів Європейського Союзу. З іншого боку, життєво важливим є розширення організації, а не асоціації зі спогадами про часи великого імперського минулого. Для їх майбутнього важливо не шукати клієнтів, але будувати партнерські відносини в рамках спільноти на строго егалітарних принципах.

Використовуючи метафору Миколи Бердяєва – в Москві чомусь не тужать за європейським судженням для російської нареченої. Раніше Росія в особі німецького бюрократа «не того прийняла за свого судженого, помилилася в нареченому». Чужим для російського народу є імперіалізм в західному і буржуазному сенсі слова, але він покійно віддавав свої сили на створення імперіалізму, в якому «серце його не було зацікавлене» [12]. Він не хоче повторювати старі помилки. У будь-якому випадку Росія хоче йти своїм шляхом у XXI столітті. Білорусь, Казахстан і Росія створили свій власний Митний союз в 2011 році і деякі держави - члени Співдружності Незалежних Держав, який, з іншого боку, практично є символічною організацією, підписали угоду про вільну торгівлю пізніше в цьому ж році.

Мусульманський світ із сімдесятих років минулого століття зазнав впливу неофундаменталізму і навряд чи буде дивним, що остання «арабська весна» привела до влади ісламістсько орієнтовані політичні партії в ряді країн. «Поки передчасно припускати, що будь-яка з них, не кажучи про всі, звільнить свої відповідні країни від довгої арабської зими авторитарного правління» [13].

Вплив радикалів навряд чи досяг свого апогею. В статті 22 Каїрської декларації про права людини в ісламі говориться: «Кожна має право на вільне вираження своєї думки таким чином, щоб це не суперечило принципам шариату» [14]. У **майбутньому** Європа буде змушена визнати більш охоче, ніж раніше, що цінності, на яких вона побудована, не можуть мати універсальні претензії. Принаймні, не в мусульманському світі. Співдружність націй поширюється на всі населені континенти, і в їх країнах живе третина населення світу. Основні цінності цієї спільноти є сумісними з ЄС (демократія, права людини, міжнародний мир, безпека, терпимість, повага, свобода слова, верховенство закону, ефективне управління, сталий розвиток, гендерна рівність, захист навколишнього середовища, важливість громадянського суспільства тощо) [15]. Вони знову визначені в Статуті Співдружності, підписаному королевою Єлизаветою II

11 березня 2013 р. Якщо спільнота визначається такими цінностями і цілями, конституційне посилення на попередню Британську імперію вже не є необхідною умовою для членства (Мозамбік і Руанда вступили в Співдружність націй, хоча вони не мали з нею нічого спільного раніше), а також зміна форми державного правління на республіканську перестала по суті означати припинення членства в Співдружності.

Організація «Франкофонія» була заснована в 1970 році, і глави держав стали зустрічатися на самітах з 1986 року. Тим не менш, з зустрічей на вищому рівні в Котоні і Ханой (1995, 1997 відповідно), вже розпочалася тенденція надання співпраці політичного виміру. Франкофонія переглянула свої статут, в перший раз заснувала посаду генерального секретаря і створила нові установи з метою політичного впливу в майбутньому; і таким чином стала активним і динамічним гравцем на міжнародній арені. «В даний час саміти обговорюють основні міжнародні політичні та економічні питання, а також організують спільні програми в різних областях, таких, як сільське господарство, енергетика, культура, а також поширення науково-технічної інформації. Коли мова йде про співтовариство і про те, що насправді необхідно для його формування та підтримки, чи ймовірно, що спільної мови буде достатньо?» [16].

Повернемося до Східного партнерства і задамося питанням, чим воно має бути. Оптимістичні голоси стверджують, що Європейський Союз не може визначати його як «вузьку західноцентричну інтелектуальну конструкцію».

Релятивізація східного кордону є кроком у правильному напрямку. «Провінційне звуження людського світу до торгівлі, зростання ВВП в цифрах і статистичних даних повинні бути замінені більш широким «культурним» і космополітичним мисленням. Позитивним новим баченням (центральноєвропейського) заходу у цьому напрямі є подальше відкриття на схід, але не зі зверхньої позиції типу – «допомогти побудувати демократію відсталим сусідам», як дотепер намагалися це робити так звані місіонери громадянського суспільства. Цілком достатньо того,

щоб «нова Європа» не була закритою для її найближчих сусідів [17]. «Мова не йде про прийом нових членів відразу. Для початку поширення моделі буде достатньо польсько-української візової політики. Східне партнерство може, звичайно, залишатися таким, яким воно було до цих пір: широкою перехідною зоною, члени якої мають переваги розширення Європейського Союзу 2004 року, але, звичайно, за умовами, викладеними у Плані дій. Або може навіть стати чимось іншим – шляхом, за допомогою якого ЄС зламає свою найдальшу лінію конвергенції, якщо вона намагатиметься повністю інтегрувати будь-яку з основних країн цієї частини світу. З надбанням України Європа може поглинути українську проблему «Захід – Схід».

Таким чином, замість того, щоб Україна залишалася частиною «санітарного кордону» між Росією і Європою, Україна може стати місцем, де Європа повторить помилку царя Лідії. Так само, як у випадку з південними берегами Середземного моря, там може бути перетнуто психологічний кордон. Європейський Союз набуде території, де він буде почуватися «як вдома» за межами Європейського Союзу. Чи може Україна стати «троянським конем» Європейського Союзу? Згідно з деякими українськими вченими, різні цивілізаційні преференції в українському суспільстві, на відміну від регіонального поділу країни, – це відмінності у суттєвому світогляді. «Схід» – це радянська, «православно-слов'янська» свідомість і те, що можна було б назвати «Росією» в самому широкому сенсі. «Захід» представляє собою українську національну свідомість та українські національні цінності. В якості причин для такої дихотомії згадуються історичні фактори (українське суспільство складалося в різних країнах), етнолінгвістичні чинники (мовне розмаїття всередині українського суспільства), релігійний фактор (греко-католицька церква, Українська автокефальна православна церква, Російська православна церква), а також значні соціально-економічні відмінності між східними і західними регіонами. Для України та її політичної сцени, однак, правильно також і те, що «в сучасному світі важливим джерелом управ-

ління є використання влади для створення міфів і штучних конфліктів і розбіжностей, образів та ідей, формуючи їх за допомогою своїх ворогів і друзів, таким чином приховуючи реальні проблеми та їх вирішення» [18]. Якщо б ми вивчили погляди на подальшу гравітацію зовнішньої політики країни з урахуванням подвійної свідомості України, ми б виявили, що всього лише кілька років тому в центрі уваги було явне переважання формування загального економічного простору з Росією над європейською орієнтацією з 10% різниці. Сьогодні, за даними опитування організацій «Демократична ініціатива» та «Центр Разумкова», 48,4% українських громадян підтримують інтеграцію в ЄС, в той час як 40,3% хочуть приєднання України до Митного союзу Росії, Білорусії і Казахстану. Значні відмінності існують в західних і східних регіонах України, в той час як у центральних і південних регіонах віддають однакову перевагу обом напрямам. Експерти пов'язують це в першу чергу зі зміною поколінь і зростаючим числом прихильників європейської інтеграції у Східній Україні [19]. Незважаючи на розвиток тенденції на користь орієнтації на Європейський Союз, очевидно, що розбіжність країни щодо вирішення питання, кому Україна хоче належати, як і раніше, є фундаментальним і ще більше загострюється завдяки тому, що прихильники тієї чи іншої орієнтації мають значну перевагу в протилежних кінцях країни в географічно чітко визначених регіонах країни. Європейський Союз має залишатися «на порозі» України [20] Це залишається в інтересах обох сторін до цих пір, незважаючи на конкретні проблеми, які обговорювалися в ході 16-го саміту Європейський Союз – Україна в Брюсселі в лютому 2013 року.

Список використаних джерел

1. *Curry A.: The boundaries of the Roman Empire. National Geographic magazine, Issue September 2012, pp. 46 - 87.*
2. *Tindall G. B., Shi D. E.: Dejiny Spojenych statu Americkych. Lidove noviny. Praha 1996, p. 453.*

3. *Gumiljov L. N.: Od Rusi k Rusku. Praha 2012, p. 18.*
4. *Zmluva o Európskej únii. U. v. EU C 326, 26.10.2012, s. 13 – 390#, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012M/TXT:SK:PDF>*
5. *http://www.europskaunia.sk/absorpcna_kapacita*
6. *<http://www.euractiv.sk/rozsirovanie/clanok/schussel-hranice-europy-su-politickym-rozhodnutim>, 25. 1. 2006*
7. *У Європейського Союзу на інших континентах є або регіони однієї з його країн-членів (віддалені регіони) або місцеві органи влади які мають особливі стосунки з однією з держав-членів ЄС (заморські країни й території).*
8. *Gumiljov, L. N.: Od Rusi k Rusku. Praha 2012, p. 12.*
9. *З іншого боку кільцевої дороги., у т. з. паризькому передмісті, де нещодавно, в 2007 році, спалахнули масові заворушення*
10. *Заснована Джорджтаунською угодою в 1975 році асоціація африканських, карибських і тихоокеанських держав.*
11. *Hurt S. R.: Co - operation and coercion? The Cotonou Agreement between the European Union and acp states and the end of the Lome Convention. Third World Quarterly Vol. 24, Issue 1, 2003, pp. 161 - 176.*
12. *Berdajev N. A.: Duse Ruska. Brno 1992, p. 18.*
13. *Totten M. J.: Arab spring or Islamist winter? World Affairs; January – February 2012*
14. *Cairo Declaration on Human Rights in Islam, 5. 8. 1990; <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/cairodeclaration.html>*
15. *Charter of the Commonwealth, 14. 12. 2012; <http://www.thecommonwealth.org/files/252053/FileName/CharteroftheCommonwealth>,*

16. *Mason M. K.: La Francophonie: History, Structure, Organization, and Philosophical Underpinnings* <http://www.moyak.com/papers/history-francophonie.html>
17. *Buzalka J.: Ma Europa vychodnu hranicu, alebo aka bude Curzonova linia novej Eurupskej unie?* <http://www.euractiv.sk/rozsirovanie/analyza/ma-europa-vychodnu-hranicu-alebo-aka-bude-curzonova-linia-no>
18. *Романюк А.С., Сокирка Ю.М. та ін.: Від соборності до незалежності: стан та динаміка інтеграції українського суспільства у контексті європейських процесів. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОДІЛ В УКРАЇНІ НА ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ (РЕГІОНАЛЬНІЙ) ОСНОВІ – Львів: ЦПД, 2009. – 140 с.*
19. http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/01/130110_ukraine_eu_cu_az.shtml, 10.01.2013
20. *Посол Польщі в Україні Яцек Ключковський підрахував, що Україна стане членом Європейського Союзу через 10 - 15 років після набуття чинності Угод про ЗВТ та Асоціацію.* <http://ua.for-ua.com/politics/2010/03/22/113908.htm>